

Vaskovics László

az MTA külső tagja

A társadalmi modernizáció és a szülői szerepváltozás összefüggései

Elhangzott 1999. november 15-én

Modernizációs folyamatok

Napjainkban a modernizációs elméletek egyre gyakrabban hívják fel figyelmünket a társadalmi élet egyes területein érvényesülő modernizációs (Max Weber) és individualizációs folyamatokra (Georg Simmel, Ulrich Beck), a tér és az idő korlátlanságára (Anthony Giddens), továbbá a hétköznapi életformák kolonializációjára (Jürgen Habermas). Ezen előadás tárgya szempontjából leginkább a társadalmi differenciálódás és a társadalmi élet „eltudományosodásának” kérdéseit tartom fontosnak.

Kiemelném azt a szerkezeti átalakulást, amely az életformák differenciálódását és individualizációját lehetővé és szükségessé teszi, továbbá egy olyan kulturális változást mozdít elő, amely az említett folyamatokat legitimálja. A következőkben ezt szeretném részletesebben felvázolni.

1. A társadalom szerkezeti változása a társadalmi részrendszerek (pl. helyi, vallási közösségek) fellazulásával, illetőleg részleges felbomlásával jellemezhető. Ennek a folyamatnak természetesen kihatásai vannak a családi életformákra is. Ezek egyre inkább kiszakadnak a makroszerkezeti összefüggésekből, és mindinkább a személyes életszféra ügyeivé válnak, mintegy ellentétet képezve a hivatalos és bürokratikus intézményekkel szemben. Az

említett bürokratikus intézmények olyan feladatokat (és funkciókat) is átvállaltak, amelyek az iparosodás előtti társadalmakban még a család feladatköréibe tartoztak, például a munkahelyi szocializáció, amely a modern társadalmakban szinte kizárólag az iskolákban és a szakképzés intézményeiben folyik. Ezeknek a funkcióknak a specializálódott szervezetekhez történő delegálásával a családok egyre inkább társadalmilag elszigetelt helyzetbe kerülnek, aminek hatása vitathatalan a családon belüli kapcsolatokra.

2. A társadalmi differenciálódás egyben kulturális differenciálódás is, aminek révén – ha az összefüggéseket nagyon leegyszerűsítjük – létrejön a modern társadalmak világnézeti pluralizmusa. Mindez befolyásolja az életformák megválasztását, és a gyakorlatban meghatározza az élet- és a családformák legitimitását.

3. A társadalmi differenciálódás és a közösségek szerkezeti fellazulása ugyanakkor egy bizonyos nyitottságot, rugalmasságot és az egyéni teljesítmény megnövekedését is jelenti. A modern társadalmak számára a teljesítményelv és a versenyszellem a társadalmi mobilitás szelekciós kritériumává vált. Ezen elvek egyre erősebben érvényesülnek a mindennapi életben, a párkapcsolatokban éppúgy, mint a családi élet színterén. (A lakóhely megválasztásának eldöntésekor például az a kérdés, hogy melyik házaspár hivatása és karrierje a fontosabb.)

4. A társadalmi differenciáltság kulturális oldalról nézve ugyanakkor megfelel a demokrácia és az egyenjogúság elveinek. A demokratikus társadalmakra jellemző egyenjogúság elve a családi életben is jelentős szerephez jut, ezen belül pedig leginkább a családon belüli kapcsolatokban a szülő és gyermek közötti viszonyban jut kifejezésre.

A szemléleti változások másik típusa, amely témám szempontjából érdekes, az „eltudományosítás”. Tágabb értelemben a Max Weber-i racionalitáselv érvényesítésével van dolgunk. Ebben az összefüggésben a tudományos felfedezések és felismerések számának megnövekedése és ezek alkalmazása játszik kiemelt szerepet a család és a szülői szerepkör vizsgálatában.

Az elmondottakat a házasságban lezajló megtermékenyítés sematikus ábrája illusztrálja.

A szakirodalomban egyre több utalás történik arra, hogy az eddig érvényben lévő szülő- és családtípusok kettős természete, az emberiség fejlődésére eddig relevánsnak tartott összefüggés, a család kettős természete, „a biológiai és a társadalmi normák szerinti szülői szerep” azonossága az új fejlődési tendenciák következtében fellazulhat, illetve teljesen eltűnhet. (Hoffmann-Riem, 1988; Segalen, 1990; Peuckert, 1991; Hoffmann-Riem, 1993; Tyrell-Herlth, 1994).

A racionalitás elérvényesítése a család meghatározásánál:

- Tudományos felismerések ➔ *A tudományos felismerések alkalmazása.*
- Fogamzásgátló szerek ➔ *Az erotika és a nemzés egymástól való szétválasztása.*
- Génszerkezet felismerése ➔ *A biológiai értelemben vett anya és apa azonosítási lehetősége.*
- Inszemináció (heterológ) ➔ *Mesterséges megtermékenyítés (nem a férj hímivarsejtjével történő megtermékenyítés).*
- Lombikban történő megtermékenyítés ➔ *A megtermékenyített petesejt visszaültetése egy másik asszony méhében.*

Ezen folyamat következtében figyelhető meg egy olyan újszerű jelenség, melynek során az eddig szorosan egymáshoz tapadó fogalmak és intézmények egymástól elválnak. Így megfigyelhető például a szexualitás és a gyermeknemzés egymástól való elszakadása (különösképpen a fogamzásgátlás hatékony módszereinek következtében), a házasság és a család intézményének egymástól való elszakadása, és újabban a partneri és a szülői viszony különbözősége sem ritka eset.

Ebben az értekezésben elsősorban ennek a fejlődési folyamatnak a családi életformára ható következményeit vizsgáljuk (pluralizáció), de az elemzésben érintjük az említett változások szülői szerepeket érintő következményeit is. (Hoffmann-Riem; Furstenberg; Herlth–Brunner, 1994). Igazoljuk, hogy a szülői szerepek biológiai és normatív megkettőződése a modern társadalmakban egyre elterjedtebb jelenség, aminek következményeként kétféle szülőitípust különböztetünk meg.

A szülői szerepkör fragmentálódása

A Hoffmann-Riemtől (1988) származó „szülői fragmentálódás” elve figyelembe veszi ezeket a tendenciákat, és két szülői konstrukciót állít szembe egymással: a biológiai és a normatív szülőitípusokat. A biológiai értelemben vett szülői mivoltot a vérrokonság elve alapozza meg. Amíg ezt a fajta szülőitípust a nemzés és a szülés teszi a tulajdonképpeni biológiai szülővé, addig a társadalmi normák szerinti szülői szerepet a normatív köteleességek és jogok felvállalása jellemzi. A biológiai és a normatív szülői szerepek radikális szétválasztásának tipikus példája az örökbefogadás, illetve az elvált szülők kapcsolata gyermekeikkel. Ezt példázza a megözvegyülést követő újrarázasodás esetén a gyermeknek az új férj által történő adoptálása is.

A szülői szerepkör szegmentálódása

A szakirodalom nemrégiben kezdett el foglalkozni a biológiai értelemben vett és a társadalmi normák szerinti szülői szerepek elválasztásának egy másfajta módjával is: ez a „heterogén inszemináció”. A reprodukciós technikák alkalmazásával még a természetes megtermékenyülésen alapuló anyaság és apaság is radikálisan szétválasztható biológiai értelemben vett és társadalmi normák szerinti szülői szerepekre. A kétféle szülői szerepkör egybeesését az a tény is gyengíti, hogy létezik az ún. „részleges szülői” szerep, pontosabban a „részleges anyaság”. A technológiai fejlődés eredményeképpen a petesejt testen kívüli, extrakorporális megtermékenyítésével (*in vitro fertilisation*) értelmet kap az a feltételezés is, miszerint a megtermékenyített petesejt nemcsak a donorba ültethető vissza, hanem az áthelyezhető egy másik asszony méhében is (Hoffmann-Riem, 1988, 217). Pontosan ez a történelmileg egyedi helyzet teszi szükségessé, hogy társadalomtudományi szemszögből nézve alapjaiban újragondoljuk a szülői szerepeket. A „szülői szerepkör fragmentálása” kategóriával jelzett elméleti koncepcióban megtett distinkció a biológiai értelemben vett és a társadalmi normák szerinti szülői szerepek között megítélésem szerint nem kielégítő ahhoz, hogy a valóságot, nevezetesen a családot, az apaságot és az anyaságot megértsük. Abból kell kiindulnunk, hogy a szülői szerep különböző alapokra vezethető vissza. Az elemzés szintjén az alábbi dolgok között szeretnék különbséget tenni:

- biológiai alapok (biológiai értelemben vett szülői szerep),
- genetikai alapok (genetikai értelemben vett szülői szerep),
- jogi alapok (a jog szerinti szülői szerep),
- a társadalmi normák (a normatív szülői szerep).

A biológiai értelemben vett szülői szerep szempontjából – mint már említettük – a vér szerinti rokonság a meghatározó. A vérrokonság a biológiailag egymástól leszármazó személyek csoportjának elfogadott köteléke (Segalen, 1990, 68.)

A társadalmi normák szerinti szülői szerepkör szempontjából az előírt szülői szerep felvállalása a meghatározó. A mai társadalomban általánosságban még igaz, hogy a biológiai és a normatív szülők egyazon személyek (vér szerinti anya és vér szerinti apa), de egyre gyakrabban fordul elő olyan eset is, ahol a biológiai értelemben vett és a társadalmi normák szerinti szülők különböző személyek. A két szülői szerep egymástól való elszakadása a szülők és gyermekeik családon belüli vérrokonságának megszűnését jelenti. Ezeket az összefüggéseket a társadalomtudományi szakirodalom kellő mértékben részletezi és a „fragmentált szülői szerepkör” koncepcióval elméletileg is leképezi.

Hogy a szülői szerep újonnan keletkezett sokszínűségén el tudjunk igazodni, különbséget kell tennünk a társadalmi normák szerinti és a jogi értelemben vett szülői szerep között is. A jogi értelemben vett szülői szerepfogalom bevezetésének szükségességét az előbb leírt, a társadalmi normák szerinti apaság példáján keresztül szeretném szemléltetni. Ha a jogi értelemben vett apán azon férfit értjük, aki egy gyermeknek (legtöbb esetben a saját gyermeknek) törvényesen a gondját viseli (legyen ez házasság vagy adoptáció útján), akkor feltételezhetjük, hogy ez az apa a társadalmi normák szerinti apa szerepét is betölti, aki a gyermek létfenntartásáért és neveléséért teljes mértékben vagy legalábbis részben felelős.

Ez a helyzet azonban nem mindig adott, abban az esetben például nem, ha a jogi értelemben vett apa (és feltételezzük, hogy adott személy egyben a biológiai értelemben vett apa is) válás következtében egy másik asszonnyal él együtt. (A hölgy a férfi törvényes gyermekeinek nem az anyja.) A példánál még azt is feltételezzük, hogy a gyermekek anyja ugyanakkor egy másik férfival (nem pedig a gyermekek vér szerinti és jogi értelemben vett édesapjával) élettársi viszonyban, házasság nélkül él együtt. Továbbá azt is, hogy az anya élettársa az első férj gyermekéről gondoskodik, és minden tekintetben megfelel az apa iránti elvárásoknak.

Az elvált férfi jog szerinti apasága csak abban az esetben szűnik meg magától, ha ő a gyermekekről való gondoskodás (felügyelet) jogát nem kapja meg (az eltartási kötelezettsége azonban fennáll). A jog szerinti apaság mindaddig érvényben marad, míg a gyermeket egy másik férfi nem adoptálja. Részleteiben most azonban nem tudok arra kitérni, hogy a jog szerinti apaság releváns marad-e abban az esetben is, ha az apa már nem gondoskodik gyermeke felől (ha tehát az apa a társadalom minősítése szerinti apaságból eredő kötelességeit gyermeke felé nem gyakorolja).

Ez a példa, úgy vélem, jól tükrözi, hogy a jogi értelemben vett és a társadalmi normák szerinti apa szerepét adott időben egyszerre két férfi is betöltheti. Hasonló apasági konstellációk adódhatnak például olyan esetben is, amikor az édesapa nyomtalanul eltűnik, vagy több évig börtönben ül, vagy súlyos betegség miatt a jog szerinti apa a norma szerinti szerepéből eredő kötelességeinek nem tud eleget tenni. Hajadon édesanyák esetében szintén előállhat ez a szituáció, és noha a biológiai értelemben vett apa a gyermek eltartására kötelezett, őt az anya a gyermekkel való mindennemű kapcsolatában megakadályozza. Ebben az esetben az édesapa az apai feladatának csak egy szegmensét, egy funkcióját tölti be, nevezetesen a genetikait.

A biológiai és a genetikai értelemben vett szülői szerep megkülönböztetésére a mesterséges megtermékenyítés lehetősége óta van szükség. Mindaddig,

amíg a leendő anya petesejtjének megtermékenyítése a házastárs hímivarsejtjével történik, ez a megkülönböztetés nem szükségszerű. A biológiai értelemben vett szülői szerep fogalma akkor válik kérdésessé, ha a megtermékenyítés egy idegen férfi hímivarsejtjével történik, vagy ha a megtermékenyített petesejtet egy másik asszony méhében ültetik vissza a kihordás idejére. A szakirodalomban ekkor megosztott biológiai anyaságról beszélnek.

A biológiai értelemben vett anyaság meghatározó feltételeiként eddig a magzat kihordását és magát a szülést tekintették. Az a tény, hogy a megtermékenyítés nem a saját házastárs hímivarsejtjével történik (egy spermaadó által), illetve hogy a megtermékenyített petesejtet egy másik asszony méhében ültetik vissza („fél-anyaság”), véleményem szerint akkor nem kérdőjelezi meg a biológiai értelemben vett anyaság fogalmát, ha ennek feltételeként magát a magzat kihordását és a szülést tekintjük. Inkább abból kell kiindulnunk, hogy a genetikai és biológiai értelemben vett szülők (adott esetben a biológiai anya) nem feltétlenül egyazon személyek. Különbséget kell tennünk tehát a genetikai és a biológiai értelemben vett anyaság között, még akkor is, ha jelenleg ritka, hogy ugyanazon gyermek esetében különböző lehet a genetikai és a biológiai anya személye (1. ábra).

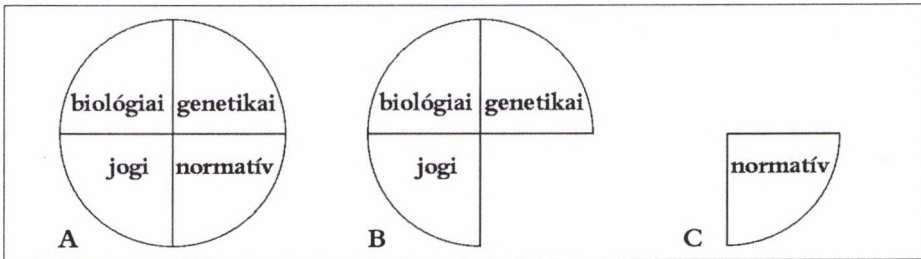
Szülői szegmensek	Genetikai	Biológiai	Jogi	Normatív
Anyai szerepkör	Fogantatás, megtermékenyítés (természetes módon, mesterséges megtermékenyítés során, heterogén inszemináció)	A magzat kihordása és a gyermek megszülése	Vérrokonság elve (házasság, adoptáció)	Az anyaszerep mindennapi betöltése
Apai szerepkör	Megtermékenyítés (természetes módon, mesterséges megtermékenyítés során, heterogén inszemináció)	Megtermékenyítés (természetes módon, mesterséges megtermékenyítés során, heterogén inszemináció)	Vérrokonság elve (házasság, adoptáció)	Az apaszerep mindennapi betöltése

1. ábra. Az anyaság és az apaság kialakulásának és megalapozásának szegmentálódása

A társadalmi modernizáció és a szülői szerepváltozás összefüggései

Az előzőekben megállapítottuk, hogy maga a szülővé válás módja és a szülői szerepek megalapozódása különböző lehet aszerint, hogy a szülői szerep biológiai, genetikai vagy jogi értelemben, illetve a társadalmi normák szerint kerül-e betöltésre. A szülői szerepkör betöltésének ezt a számos lehetőségét szeretném „a szülői szerepkör szegmentálása” összefoglaló címszó alá rendezni.

Ez a szegmentálódás még akkor is fontos szerepet játszik, amikor mind a négy szerep azonos időben, azonos személy által kerül betöltésre (anya vagy apa). Ez idáig ezt tekintettük általános esetnek. Napjainkban megfigyelhető az említett szegmensek és szerepek egymástól való szimultán, illetve fokozatosan történő elszakadása, amit a szakirodalom az újonnan bevezetett fogalommal, a „fragmentálással” jelöl. Ezt a fogalmat azonban ki kell terjesztenünk a genetikai és a jogi értelemben vett szülői feladatkörök területére is. Abból kell kiindulnunk, hogy egy megszületett gyermeknek, extrém esetben, nemcsak egy édesapja és édesanyja lehet. Ebből a helyzetből adódóan különböző variációjú szülői konstellációkról beszélhetünk, mind az anyai, mind pedig az apai szerepeket illetően, nem is beszélve a szülői konstellációk variációs lehetőségeiről (2. ábra).

Szülői szerepek konstellációja	Szülő-konstellációk	Szülő-konstellációk (élettársak esetében)
(= az egy gyermek esetében az egyik szülő által betöltött szülői szegmensek adott időpontban)	(= egy gyermek esetében, adott időpontban az apák és az anyák száma határozza meg)	(= egy vagy több gyermek esetében, az apák és az anyák száma határozza meg)
szituatív (egy gyermek esetén)	szituatív	szituatív
szimultán-szituatív (több gyermek esetében)	–	szituatív
folyamatos, folytonos (egy vagy több gyermek esetében)	folyamatos, folytonos	folyamatos, folytonos

2. ábra. A szülői szerep konstellációja és szülő-konstellációk

Az életciklus és a szülő-konstellációk/szülői szerep konstellációja

A különböző szülői konstellációk szimultán létrejöttéből adódóan különböző családtípusok kialakulásáról beszélhetünk. Ezek száma annak a ténynek a figyelembevételével növekszik, hogy egy nő, illetőleg egy férfi élete során változások adódhatnak a szülői szerepeket illetően. Erre példa a válás, megözvegyülés, nyomtalanul való eltűnés (desertion) vagy egy új partnerkapcsolat, újráházasodás, örökbefogadás, illetőleg a heterológ inszemináció. Az idő során a szülői szerep változhat (az egyes szülői szegmensek figyelembevételével); például egy válás következményeként az apa megtagadja vagy elveszíti a gyermeke feletti jogi és normatív apai szerepeket (gondoskodási és gondozási jogi probléma). Abba sem árt belegondolni, hogy egy többgyermekes anya, illetőleg apa minden egyes gyermeke esetében más-más szülői szerepkört gyakorolhat. Sajnos ezt az aspektust nem áll módomban jelen tanulmány keretei között részleteiben kifejteni.

Szülő-konstellációk és családtípusok

A szülői szegmensek és a szülői szerepkörök különböző konstellációinak sorait a társadalomtudományi szakirodalomban a „családtípusok pluralizálása” címszó alatt tárgyalták, bár mindeddig csak a biológiai értelemben vett és a normatív szülői szerep megkülönböztetésének figyelembevételével. Így a hagyományos értelemben vett családképből kiindulva (apa, anya és ezek vér szerinti gyermekei) az alábbi családtípusokat különböztethetjük meg:

- csonka család,
- „egyszülős család”,
- élettársi viszony gyermekkel,
- örökbe fogadó család,
- mostohacsalád,
- heterológ inszemináció,
- Binukleáris család (elvált és a későbbiekben újra megházasodott szülők azon kapcsolata, melyet a gyermek gondozására nem jogosult szülő tart fenn a gyermek gondozására jogosult szülővel, ez az esetek többségben az anya) (Ahrons, 1979). Olyan családtípusról van szó, melyet két külön házastárs alkot; a vér szerinti anyáé és a vér szerinti apáé. A gyermekről mindkét fél különböző időpontban, de egyaránt gondoskodik (Peuckert, 1991).
- „Válás utáni család” (amelyet a válás után a biológiai értelemben vett és a társadalmi normák szerinti szülői szerepkörök megjelenése idéz elő akkor, ha a vér szerinti szülő a gyermekekkel kapcsolatot tart fenn).

A párkapcsolatok és azok konstellációinak dinamikus fejlődését figyelemmel kísérve, a szakirodalomban az alábbi újszerű fogalmakat is elemezték:

- együttélés élettársi kapcsolatban, versus vadházasság, versus házastársi viszony, próbaházasság;
- egymás utáni házasságok sorozata (Fortsetzungsehen Sukzessivehen);
- living apart together (távházasság, külön lakás és intim szexuális és élvezeti kapcsolat);
- csoportos házasság.

Heterológ inszemináció és a szülő-konstellációk

Mesterséges megtermékenyítés során is megvalósulhat a szülői szerepkörök és azok konstellációinak szegmentálása és fragmentálása; ezt a témakört azonban még csak néhány éve taglalja a szakirodalom. Így kerül sor a „szülői mivolt” vér szerinti rokonság nélküli megemlítésére. Gors és Honer (1990) egy új formáról tesznek említést, a „többszörös szülői szerepkör” fogalmáról, mely alatt azt az egyre gyakrabban előforduló jelenséget értik, amikor egy gyermeknek több (például biológiai értelemben vett és a társadalom minősítése szerinti) anyja és apja lehet. Ezeknek a gyermekeknek számos különböző értelemben vett testvérük létezhet, és az idő múlásával a nagyszülők, a nagybácsik és nagynénik személye is többszörösen betölthető.

Az új megtermékenyítési technikák által keletkezett szülő- és családtípusok elemzésénél az alábbi formákat különböztetjük meg:

- Heterológ inszemináció:

a) A petesejt olyan mesterséges megtermékenyítése, mely során a hímivarsejt nem a házastárstól, hanem idegen donortól származik; részleges vérrokonságot eredményező szülő-gyermek kapcsolatot eredményez.

b) A normatív anya donortól kapja a petesejtet, melyet férje hímivarsejtjével lombikban termékenyítenek meg. A magzatot ezután méhébe visszaültetik, és azt kihordja. Ehhez a biológiai értelemben vett anya genetikailag egyértelműen donor. A társadalmi normák szerinti anya csupán kihordja és megszüli gyermekét.

- „Szülés előtti dajkaság”:

A társadalom minősítése szerinti anya petesejtjét férje hímivarsejtjével lombikban megtermékenyítik, majd a magzatot egy másik asszony hordja ki. A társadalom minősítése szerinti anya genetikailag is egyértelműen a biológiai anya. Az asszony, aki a gyermeket kihordta, csupán egy „szülés előtti dajka”.

– Béranyaság:

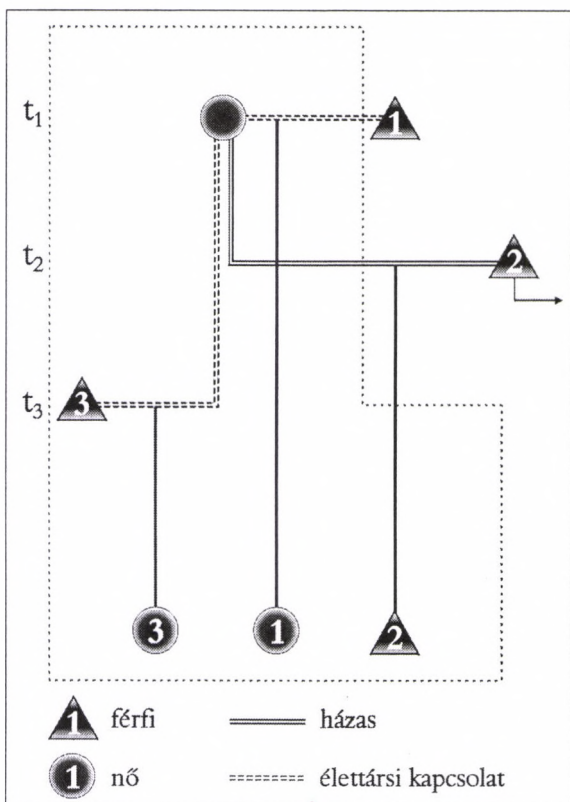
A leendő, normatív anya „bérbe veszi” egy másik asszony petesejtjét és méhét, hogy férje hímivarsejtjének segítségével gyermeket nemzzenek.

– Kétszeresen heterológ inszemináció:

A petesejt és a hímivarsejt adományozásának lehetőségével nem esnek egybe a társadalmi normák szerinti és biológiai értelemben vett szülői szerepek. A normatív anya a gyermekét csupán kihordja.

Az új családtípusok és a szülői szerepek szegmentálódása és fragmentálódása

A szülői szerep rendkívül széles skálájú szegmentációjának és fragmentációjának bemutatására irányuló törekvések és próbálkozások, noha igen fontosak, sok esetben nem elégedőek az újonnan kialakuló, egyre bonyolultabb családtípusok jellemzésére. Ezt két sajátosan választott példával szeretném alátámasztani (3.a és b ábra):

3.a ábra

– Tételezzük fel, hogy egy hajadon leány olyan férfitől vár gyermeket, akinek személye ismeretlen. (Ez az apa, ugyanakkor nem tölti be a jogi értelemben vett és a társadalmi normák szerinti apaszerepet.) A gyermek egyelőre házasságon kívüli gyermeknek számít.

– Továbbá tételezzük fel, hogy az előbbi asszony egy-két éven belül házasságot köt egy olyan férfival, aki gyermekének nem biológiai értelemben vett apja.

– Ebből a házasságból születik egy gyermek.

Adott időpontban a férfi ennek a gyermeknek nemcsak normatív, hanem a biológiai, genetikai és jogi értelemben vett apja is.

– Feltételezzük, hogy a férfi örökbe fogadja felesége házasságon kívüli gyermekét, és így a gyermek jogi értelemben vett apjává válik. Magára vállalja az apai kötelezettségeket, és ezáltal a társadalmi normák szerinti apa szerepét is betölti, ugyanakkor nem ő a gyermek biológiai és genetikai értelemben vett apja.

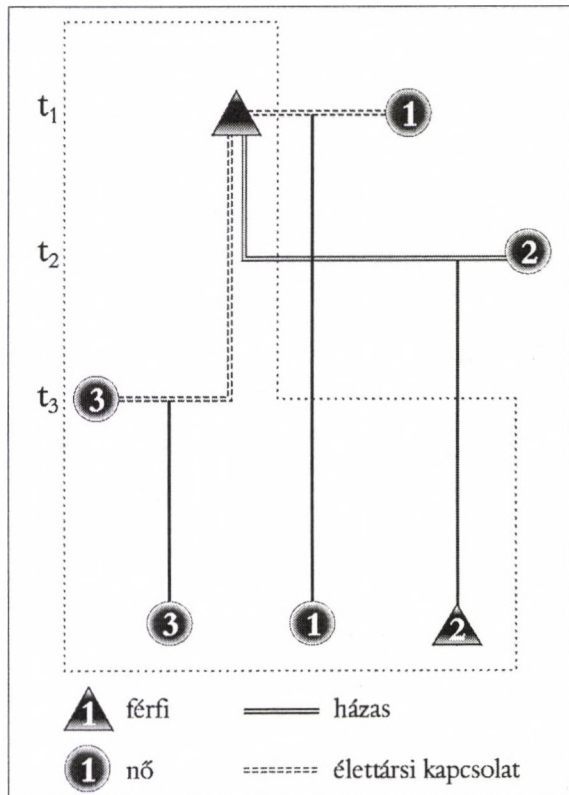
– Feltételezzük, hogy ez a házasság az idő múlásával tönkremegy és felbomlik. A házasságból származó közös gyermek feletti gondoskodás jogát adott esetben az anya kapja (a házasságon kívüli gyermeke feletti gondoskodási jog szintén az övé).

– A férfi újra megnősül, és az új házasságából is születik gyermeke.

– Ezenkívül tételezzük fel, hogy az elvált asszony a válás után élettársi viszonyban él egy másik férfival, akitől szintén születik egy gyermeke. Ez a gyermek is házasságon kívüli gyermeknek számít. A gyermek biológiai és genetikai értelemben vett apja, mivel gyermekéről gondoskodik, egyben a társadalmi normák szerinti apa is. A felügyeleti jog azonban az anyáé.

Első ránézésre ez a család típus az „élettársi viszony gyermekkel” kategóriába lenne sorolható. A legidősebb gyermeknek kezdetben csak biológiai és genetikai értelemben vett apja volt, aki azonban a jogi értelemben vett és a normatív szerepeket nem töltötte be.

Az anya házasságkötésével és az örökbefogadással az anyja férje a gyermeknek a társadalmi normák szerinti és jogi értelemben

3.b ábra

vett apja lett. A válás után és az anya új kapcsolata által az új élettárs a gyermek második, a társadalmi normák szerinti apja lett, aki azonban szintén nem tölti be a biológiai és genetikai apa szerepét, de még csak a jogi értelemben vett apai szerepkört sem.

A második, eredetileg házasságban született gyermeknek eleinte biológiai, genetikai és jogi értelemben vett, illetve a társadalmi normák szerinti apja is volt. A válás után az apa nem tölti be többé gyermeke életében a normatív apai szerepkört (ez a jog az anyánál maradt). Ezt a szerepkört az anya új élettársi kapcsolata révén egy harmadik férfi tölti be, így a középső gyermeknek is új, normatív apja lesz, aki azonban nem a biológiai és nem is a genetikai értelemben vett apa.

– A legfiatalabb gyermek házasságon kívüli gyermek, akinek pillanatnyilag van egy biológiai és egy genetikai értelemben vett, illetve egy a társadalmi normák szerinti apja, mégis jog szerinti apja.

– Ha azt feltételezzük, hogy a férfi és a nő egymással minden kapcsolatot megszüntet, akkor jelen esetben egy „többmagú családról” beszélhetünk.

– Ha azt feltételezzük, hogy az elvált férfi nem tartja a kapcsolatot az előző házasságából született gyermekével, úgy ez esetben nem a „többszörös szülői szerepkör” (apai szerepkör) esete áll fenn, hanem egy „többapás családtípussal” van dolgunk, amely családtípust a szakirodalom nem tárgyalja.

Szeretnék még egy példát levezetni, amelynek előfordulása azonban nem olyan gyakori, mint az előbb említett eset.

– Feltételezzük, hogy egy férfi és egy nő házasságkötés nélkül élnek együtt. Gyermeük születik, aki házasságon kívüli gyermeknek számít. Mivel azonban az édesanya kábítószerfüggő, elveszik tőle a gondoskodás jogát. A gyermeknek egy biológiai és genetikai értelemben vett, illetve a társadalmi normák szerinti apja (a jogi szerepkört még nem tölti be) és egy biológiai, genetikai és jogi értelemben vett anyja van, aki azonban nem felel meg a társadalmi normák szerinti anya iránti elvárásoknak. A házastársi viszony megszűnik.

– Feltételezzük, hogy a férfi kis idő elteltével feleségül vesz egy nőt, és a házasságból születik egy gyermek, akinek mind biológiai, genetikai és jogi értelemben, mind pedig a társadalmi normák szerinti anyja és apja is van.

– Feltételezzük, hogy az új feleség elvállalja a férje első gyermeke feletti, normatív anyaszerepet.

– Feltételezzük, hogy ez az asszony néhány év múltán nyomtalanul eltűnik (ami a mai társadalomban nagyon ritkán fordul elő).

– Feltételezzük, hogy a férfi élettársi viszonyban él egy harmadik asszonnyal, amely kapcsolatból születik egy házasságon kívüli gyermek. A gondoskodás joga az anyáé.

Első ránézésre az „élettársi viszony több gyermekkel” kategóriához sorolnánk az esetet. A valóságban azonban egy „többnyás családtípusról” beszélhetünk, legalábbis akkor, ha az anya a még mindig érvényben lévő biológiai és jog szerinti mivoltát vesszük alapul.

A mai társadalomban az általánosan elfogadott családtípust a társadalmi normák szerinti feladat- és szerepkörök betöltése tartja össze, ez az általános értelemben vett család képezi a társadalom legkisebb egységét. A szülői szerepkörök különbözőképpen történő megvalósításából és betöltéséből adódóan az érintett szereplők nagy valószínűséggel megpróbálják a szülői szerepkör alulértékelt szegmenseit eltitkolni, vagy legalábbis próbálják azokat nem hangsúlyozni. Gyakran még a tudományos életben is csak nem létező fikcióként kezelik a modern társadalom mai valós családképeit.

Fejlődési irányzatok és új kérdéskörök a családkutatás területén

Összefoglalva az alábbi fejlődési tendenciákról beszélhetünk. (Az erre vonatkozó empirikus bizonyításokat sajnos itt most nem tudom kifejteni.)

1. A szülői szerep területén egy egyre erősödő fragmentációs folyamat figyelhető meg a genetikai, biológiai és jogi értelemben vett, illetve a normatív szülői szerepek egymástól való különválását követően.

2. A szülői szerepek és azok együttállásának növekvő variációja (mind szimultán-szituatív, mind pedig szukcesszív szempontból).

3. Az ideiglenes szülői szerep jelentőségének növekedése.

4. A vérrokonsági viszony mint a család összetartó erejének csökkenő jelentősége.

5. A reprodukciós triád egyre gyakoribb szétválása. Egyre több gyermek nevelkedik „nem biológiai”, illetve „nem genetikai” értelemben vett szülőknél.

6. A szülői szerepkör szegmentációja és fragmentációja következményeként a rokonsági kör kiszélesedése és változása, illetve az anya-gyermek díjaz erősödő dominanciája figyelhető meg.

Ezekkel a trendekkel, ezekkel a fejlődési irányzatokkal már az előzőekben is foglalkozott a szakirodalom; itt utalnék Tyrell–Herlth 1994-es publikációjára, melyben megemlétték az említett fejlődési irányzat egy-két követelményét is. Ezek lehetnek:

- a polarizációs elmélet (új konfliktushelyzetek a párkapcsolat és a szülői szerepkör területein),
- inkompatibilitás-elmélet, illetőleg
- az ambivalencia- és a szubsztitúció-elméletek mint a gyermek szempontjából felvetődött és az új irányzatokkal megjelenő problémakörök, valamint az egyre gyakoribb partnerváltás problémája és
- a kollíziós elmélet, amely a válás következményeivel és a válás utáni helyzettel foglalkozik.

Melyek azok a lehetséges következmények és kérdések, amelyek a jelenlegi fejlődési irányzatok hatására a családkutatás területén a jövőben felbukkan-
nak? Végezetül röviden ezekre szeretnék utalni.

– A jelenlegi fejlődési irányzatok arra kényszerítik a családszociológusokat, hogy magát a család fogalmát újból megvitassák, nézeteiket újból kifejtsék. Ez nemcsak a társadalomtudomány területén válik majd szükségessé, hanem a politikáén és a jogén is.

– A szülői szerep szegmentációja és fragmentációja következményeként már ma is jelenlévő családtípusok sokfélesége érzékeny és kényes kutatási területet nyújt a családszociológusok számára.

– Nyilvánvalóvá vált, hogy az új fejlődési irányzatok következményeként a rokonság és annak fogalmának kérdése is növekvő szerephez jut a jelenlegi családkutatás területén.

– A családtípusok változásai során megváltozott szerephez jut Kaufmann „felelős szülői szerepkör”-ről és a „szülői szerepkör normatív kötelezettségei”-ről alkotott nézete is. Napjainkban számos módon észlelhető a tényleges és az elvárt szülői szerep egymástól való elszakadása. Ezért aztán a „szülői jogok és kötelességek” témakörben felvetődött kérdések és problémák újbóli megvitatásra és értékelésre szorulnak, nem beszélve a szükséges, újonnan kialakítandó öröklési szabályokról.

A fent kifejtett állásfoglalásnak több képviselője van, hiszen több tudományterületet egyaránt érintenek az adódott problémák. Leginkább a jogászokra és a szociológusokra vár az az interdiszciplináris feladat, hogy e kérdésekre választ találjanak.

Fordította: Görög Viktória

Irodalom

- Ahrons, C. R.: The Binuclear Family. Two Households, One Family. In *Alternative Lifestyles*, 1979, 2, 499–515.
- Beck, Ulrich: *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main, 1986.
- Claessens, D.: *Familie und Wertesystem. Eine Studie zur „zweiten, soziokulturellen Geburt“ des Menschen*. Duncker & Humblot, Berlin, 1967.
- Delaisi de Perseval, G., Janaud, A.: *Ein Kind um jeden Preis*. Weinheim, Basel, 1986.
- Furstenberg, F. F.: Fortsetzungsehen. Ein neues Lebensmuster und seine Folgen. In *Soziale Welt*, 1987, 38, 1, 29–39.
- Furstenberg, F. F., Peterson, J. L.: The Life Course of Children of Divorce. Marital Disruption and Parental Contact. *American Sociological Review*, 1983, 48. Jg.
- Giesecke, H.: *Die Zweifamilie*, 1987.
- Giddens, Anthony: *Die Konstitution der Gesellschaft. Grundzüge einer Theorie der Strukturierung*. Frankfurt am Main–New York, 1988 (Orig. 1984).
- Gilgenmann, K.: Romantische Liebe und Liebe zum Kind. Zur Differenzierung der Codierung von Partnerschaft und Elternschaft. In *Herlth, Brunner u. a.* (Hrsg.) 1994.
- Herlth, A., Brunner, E. J., Tyrell, H., Kriz J.: (Hrsg) *Abschied von der Normalfamilie? Partnerschaft contra Elternschaft*. Springer Verlag Berlin, Heidelberg, New York, 1994.
- Hirsch, G., Ebernsbach, W.: *Auf dem Weg zum künstlichen Leben. Retortenkinder–Leihmütter–programmierte Gene...* Basel, Boston, Stuttgart, 1987.
- Hoffmann-Riem, C.: *Das adoptierte Kind. Familienleben mit doppelter Elternschaft*. Fink Verlag, München, 1984.
- Hoffmann-Riem, C.: Fragmentierte Elternschaft: Technologischer Fortschritt und familiäre Verarbeitung. In *Lüscher K. et al (Hrsg.): Die 'postmoderne' Familie. Familiäre Strategien und Familienpolitik in einer Übergangszeit*. Universitätsverlag, Konstanz, 1988. 216–233.
- Hoffmann-Riem, C.: Elternschaft ohne Verwandtschaft: Adoption, Stiefbeziehung und heterologe Insemination. In *Nave-Herz, Rosemarie/Markefka, Manfred (Hrsg.): Handbuch der Familien- und Jugendforschung, Band 1: Familienforschung*. Neuwied/Frankfurt am Main, 1989, 216–233, 389–411.
- Hosemann, D.: Familie und gesellschaftliche Modernisierung – institutionelle Entkoppelung (Polarisierung) von Elternschaft und Partnerschaft. In *Herlth, Brunner u. a.* (Hrsg.), 1994.
- Jopt, U.: Nacheheliche Elternschaft und Kindeswohl–Plädoyer für das gemeinsame Sorgerecht als anzustrebender Regelfall! *Zeitschrift für das gesamte Familienrecht*, 1987, 875–885.
- Kaufmann, F. X.: Läßt sich Familie als gesellschaftliches Teilsystem begreifen? In *Herlth, Brunner u. a.* (Hrsg.), 1994.
- König, R.: *Materialien zur Soziologie der Familie*. Bern, 1946.
- Leupold, A.: Liebe und Partnerschaft: Formen der Codierung von Ehen. *Zeitschrift für Soziologie*, 1983, 12, 297–327.
- Luhmann, N.: Sozialsystem Familie. In *Soziologische Aufklärung 5*. Westdt. Verlag, Opladen, 1990, 196–217.
- Luhmann, N.: Das Kind als Medium der Erziehung. *Zeitschrift für Pädagogik*, I. 1991.
- Lüscher, K., Schultheis, F., Wehrspau, M.: *Die „postmoderne“ Familie. Familiäre Strategien und Familienpolitik in einer Übergangszeit*. Universitätsverlag, Konstanz, 1988.
- Moinet, S.: *Meine Kinder, deine Kinder, unsere Kinder*. Düsseldorf, Wien, New York, 1987.

- Napp-Peters, A.: *Adoption. Das alleinstehende Kind und seine Familien*. Neuwied, Darmstadt, 1978.
- Peuckert, R.: *Familienformen im sozialen Wandel*. Opladen, Leske Budrich, 1991.
- Rossi, A. S.: Parenthood in transition: From lineage to child to self-orientation. In Lancaster, J. B., Altmann, J., Rossi, A. S., Sherrod, L. R. (eds.): *Parenting across the life span*. de Gruyter, New York, 1987, 31–81.
- Russel, G.: Shared-caregiving families: An Australian study. In Lamb M. E. (ed.): *Nontraditional families: Parenting and child development*. Erlbaum, Hillsdale, 1982, 139–172.
- Russel, G.: *Problems in role-reversed families*. In Lewis, C., O'Brian, M. (eds.): *Reassessing fatherhood. New observations on fathers and the modern family*. Sage, London, 1987, 161–182.
- Schuhmacher, J., Vollmer, R.: Differenzierungs- und Entdifferenzierungsprozesse im Familiensystem. Soziale Differenzierung. Langzeitanalysen zum Wandel von Politik, Arbeit und Familie. In Hondrich K. O. (Hrsg.). Frankfurt am Main, New York, 1982, 210–352.
- Schütze, Y.: Von der Gattenfamilie zur Elternfamilie. In Herlth, Brunner u. a. (Hrsg.), 1994.
- Segalen, M.: *Die Familie-Geschichte, Soziologie, Anthropologie*. Campus, Frankfurt, New York, 1990.
- Simmel, G.: *Schriften zur Soziologie: eine Auswahl* (hrsg. und eingeleitet von Hans-Jürgen Dahme/Ottheim Rammstedt). Frankfurt am Main, 1989. (Orig. 1888, 1896, 1900), 3. Aufl.
- Stacey, J.: Backward Toward the Postmodern Family. In *Die Modernisierung moderner Gesellschaften. Verhandlungen des 25. Deutschen Soziologentages in Frankfurt am Main 1990*. Campus, Frankfurt, New York, 1991.
- Stark, C.: Die künstliche Befruchtung beim Menschen. In *Gutachten A für den 56. Deutschen Juristentag*. Verhandlungen des 56. Deutschen Juristentages Berlin 1980. D.1. München, 1986, A7–A58.
- Tyrell, H.: Probleme einer Theorie der gesellschaftlichen Ausdifferenzierung der privatisierten modernen Kernfamilie. *Zeitschrift für Soziologie*, 1976, 5, 393–417.
- Tyrell, H.: Soziologische Überlegungen zur Struktur des bürgerlichen Typus der Mutter-Kind-Beziehung. In Matthes J. (Hrsg.): *Lebenswelt und Soziale Probleme*. Frankfurt am Main, New York, 1981, 417–428.
- Tyrell, H.: Ehe und Familie-Institutionalisierung und Deinstitutionalisierung. In Lüscher K. et al. (Hrsg.): *Die 'postmoderne' Familie Strategien und Familienpolitik in der Übergangszeit*. Universitätsverlag, Konstanz, 1988, 145–156.
- Tyrell, H., Herlth, A.: Partnerschaft versus Elternschaft. In Herlth, Brunner u. a. (Hrsg.) 1994.
- Visher, E. B., Visher, J. S.: *Stiefeltern, Stiefkinder und ihre Familien*. München, Weinheim, 1987, 11–23.
- Wallisch, I.: Parenting in the Binuclear Family. Relationships between Biological and Stepparents. In Pasley K. u. Ihinger-Tallman M. (Hrsg.): *Remarriage and Stepparenting*. New York, London, 1987.